

PALEO-AKTUEEL 18

ARCHEOLOGIE IN 2006

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Urn Marum (foto John Stoel, Groninger Museum)

ISBN-13 9789077922354
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2007, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

Paleo-aktueel 18

Archeologie in
2006

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

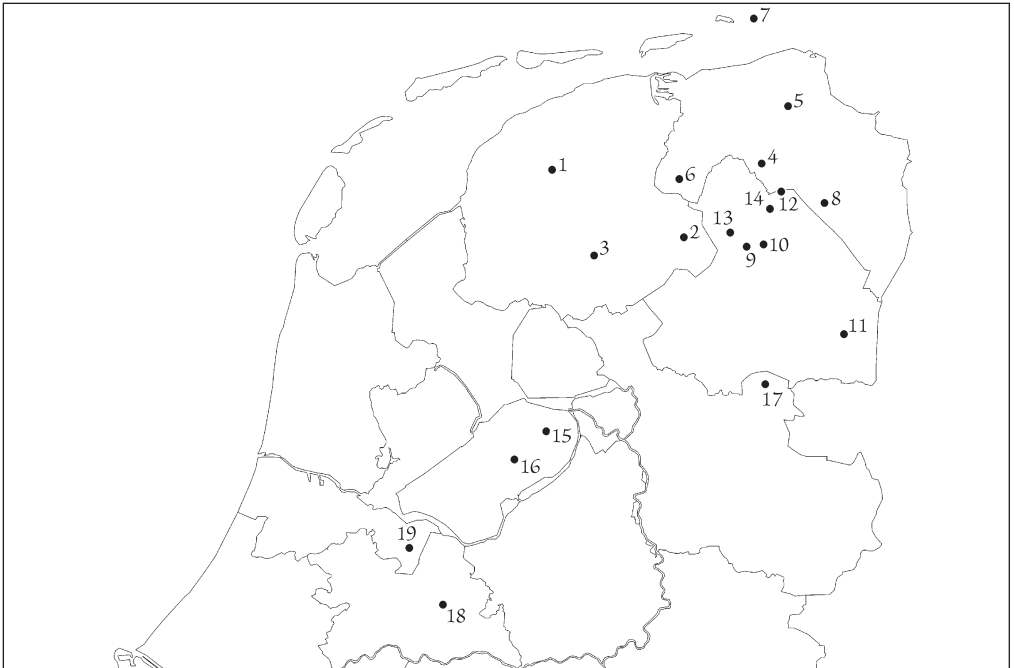
Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis
Groningen 2007

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Italië, 3) Egypte.

In dit nummer: 1) Boksum, 2) Fochteloo, 3) Heerenveen, 4) Haren, 5) Lellens, 6) Marum, 7) Rottumeroog, 8) Wildervank, 9) Assen, 10) Balloo, 11) Emmerschans, 12) Plankensloot, 13) Zeijen, 14) Zuidlaren, 15) Dronten, 16) U34, Oost-Flevoland, 17) De Krim, 18) Leusderheide, 19) Aardjesberg.

Inhoud

Voorwoord	VII
H.T. WATERBOLK Enkele herinneringen aan Jan Dijkstra (29 april 1907 – 20 maart 2006)	1
L. JOHANSEN, M.J.L.TH. NIEKUS & D. STAPERT Een vreemde vuistbijl, in secundaire positie gevonden bij Dronten (Fl.)	4
D. STAPERT Bladspitsen en de ‘Grote Trek naar het Westen’ van de laatste Neanderthalers in Noordelijk Europa	10
D. STAPERT, J. BEUKER, L. JOHANSEN & M.J.L.TH. NIEKUS Bladspitsen en pogingen daartoe: souvenirs van de laatste Neanderthalers in Nederland	21
I. WOLTINGE, L. JOHANSEN & D. STAPERT Een Hamburgien vindplaats bij Sassenhein te Haren (Gr.), met speciale aandacht voor de functie van boren	32
B.I. SMIT Oppervlaktevindplaatsen uit de steentijd rondom Wildervank (Gr.)	43
F.G. VAN DEN BEEMT Het Messchenveld te Assen (Dr.): een oorspronkelijke archeologische schatkamer	52
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P. CLEVERINGA, H. DE WOLF, J. SCHOKKER & J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY Het Messchenveld (Dr.): ook paleobotanisch, archeologisch en geologisch een vijfsterren-lokatie	58
H.T. WATERBOLK De huizen van Fochteloo	69
M.C. GALESTIN Romeinse goden in Friesland	74
J.A.G. VAN ROOIJ, R.T.J. CAPPERS & M. SCHEPERS De botanische samenstelling van mestkoeken en ashopen in relatie tot de reconstructie van akkervegetaties	80

P.A.J. ATTEMA, M. BANNINK, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN Het Crustumerium Project (Italië), verslag van de eerste campagne	87
T.C.A. DE HAAS Intra-regionaal vergelijkend onderzoek: surveys in de Pontijnse moerassen (Italië)	93
H. GROENENDIJK & E. KNOL Marum-Oude Diep en Lellens-Borgweg (Gr.). Aanzet tot nieuwe inzichten in grafbestel door ¹⁴ C dateringen	100
W. PRUMMEL Dierenbotten uit een voorde in de Hunze bij Plankensloot (Dr.)	107
P.B. KOOI Gejut	115
M. DE WIT Laatmiddeleeuwse sarcofagen en steenkisten in Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)	120
M. VAN KRUINING <i>Wüstungen</i> in het woudgebied: een studie naar verdwenen nederzettingen in Groningen	125
A.B.M. OVERMEER Het reilen en zeilen aan boord van een zestiende-eeuws overnaads schip	133
J. ZEILER “Buzzard-hawking” in de Middeleeuwen – buizerds als prooi bij de valkenjacht?	144

Voorwoord

“Met de jaarlijkse uitgave van *Paleo-aktueel* geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut” staat er te lezen in het voorwerk van *Paleo-aktueel*. Maar trouwe lezers zal het niet zijn ontgaan dat *Paleo-aktueel* ook openstaat voor oud-medewerkers, studenten en alumni, en dat wij bij uitzondering ook artikelen plaatsen over de Noord-Nederlandse archeologie van het voorbije jaar waarvan de auteurs zelfs geen indirecte band met het instituut hebben. *Paleo-aktueel* speelt in ieder geval een belangrijke rol als ‘kweekvijver’ waarin jonge archeologen, vaak als co-auteur, hun eerste artikel kunnen publiceren. En voor het eerst passen wij daarbij, zij het op bescheiden schaal, kleurendruk toe.

Ook in 2006 was het GIA weer actief in vele perioden en gebieden, hetgeen weerspiegeld wordt in bijdragen van ver (Egypte) en dichtbij (Groningen/Haren), van lang (Midden-Paleolithicum) en minder lang (15^e–16^e eeuw) geleden. Naar aanleiding van het overlijden van oud-BAI-medewerker Jan Dijkstra, aan wie Waterbolk in dit nummer herinneringen ophaalt, wijzen wij op het onverminderde doorleven van het aloude ‘biologische’ profiel in het nieuwe instituut: u vindt hier artikelen waarin pollen, dierenbotten, botanische resten, hout, leer en verbrand bot een prominente rol spelen. Langs de autoweg A28 ten noorden van Assen, bijvoorbeeld, werd in 2006 begonnen met de aanleg van bedrijventerrein Messchenveld, en het GIA deed daar vooral pollenonderzoek. En in Egypte deden Cappers en medewerkers methodologisch onderzoek naar de vraag, op welke wijze(n) botanische resten uiteindelijk in afval terechtkomen, en wat we daaruit kunnen afleiden over de in het verleden gebruikte economische gewassen.

In dit nummer treft u verder weer een aantal artikelen over vuursteenonderzoek aan, niet alleen over bladspitsen en hun makers (Neanderthalers) door Stapert en collega’s, maar ook over het nieuw gestarte promotieonderzoek van Smit naar de wetenschappelijke waarde van steentijd-oppeervlaktevindplaatsen in Noord-Nederland. Uit de Mediterrane sectie komen een verslag van de meest recente veldverkenningen in de Pontijnse vlakte bezuiden Rome, waar nu twee promovendi onderzoek doen naar de Romeinse Republiek en Keizertijd, en – vele jaren na het afsluiten van de Groningse opgravingen te Satricum – een opwindend rapport van de eerste opgravingscampagne op een ijzertijd-grafveld behorend bij de stad Crustumarium (in de Koningstijd een directe concurrent van Rome).

Terug in Nederland treft u tenslotte een groot aantal bijdragen over middeleeuwse archeologie, waaronder apart vermeld dient te worden de bijdrage van Overmeer over scheepsarcheologie, omdat die de start van de nieuwe specialisatie Maritieme Archeologie in Groningen markeert. Bij het ter perse gaan van dit nummer adverteerde de RUG nog voor een bijzonder hoogleraar op dit terrein.

De redactie

Het Crustumerium project (Italië), verslag van de eerste campagne

Peter Attema¹, Mariëlle Bannink¹, Bert Nijboer¹ & Gert van Oortmerssen¹

In de zomer van 2006 vond de eerste veldcampagne van het Groninger Instituut voor Archeologie plaats in Crustumerium, een Latijnse nederzetting gelegen aan de Tiber even ten noorden van Rome. Object van onderzoek zijn graven uit de periode 900 tot 500 v.Chr. (ijzertijd tot laat-Archaïsche periode). Het onderzoeksproject zal meerdere jaren duren en wordt uitgevoerd in nauwe samenwerking met de Italiaanse archeoloog Francesco di Gennaro, werkzaam bij de Archeologische Dienst van Rome. Studenten, onderzoekers en staf van het GIA werkten gedurende de gehele maand juli aan de opgraving van vijf tombes, gelegen in de necropool van *Monte del Bufalo*. Onder deze graven bevonden zich een intacte grafkuil uit de 7^e eeuw v.Chr. en een kamergraf uit de eerste helft van de 6^e eeuw v.Chr. Ook werd begonnen met de conservatie en restauratie van objecten afkomstig uit Crustumerium. Restauratie en bestudering van objecten vormen een integraal onderdeel van de Groningse inspanningen te Crustumerium.

Crustumerium in historisch perspectief

De Latijnse nederzetting Crustumerium ligt op een plateau aan de oostelijke zijde van de Tiber op ongeveer 18 km van Rome (fig. 1). Het is de meest noordelijke nederzetting van de Latijnen, de stam waartoe ook de Romeinen behoren. De nederzetting is bekend uit antieke bronnen zoals Vergilius, Livius en Strabo die haar beschrijven als een rijke en machtige stad totdat deze in 499 v.Chr. wordt ingelijfd door Rome. De stad lag op de grens van de territoria van vier tribale/etnische groepen: ten zuiden de Latijnen waartoe de bewoners van Crustumerium op een gegeven

moment zelf worden gerekend, ten noordwesten de Etrusken, de Falisken ten noorden en ten noordoosten de Sabijnen. De nederzetting is strategisch gelegen aan de Salaria, de belangrijke verbinding tussen de monding van de Tiber en de Apennijnse bergen.

Hoewel er op het plateau van Crustumerium sporen uit de bronstijd zijn gevonden, is substantiële bewoning van het nederzettings-areaal pas aantoonbaar vanaf de 10^e/9^e eeuw v.Chr. (Latiale perioden IIA–B). Intensivering van bewoning vond plaats gedurende de Latiale periode III (8e eeuw v.Chr.). Met betrekking tot de aard van bewoning en de sociaal-politieke organisatie is in de literatuur een discussie gaande of hierbij moet worden uitgegaan van verschillende ruimtelijk en politiek van elkaar gescheiden bewoningskernen verspreid over het 60 ha. metende plateau, dan wel van één nederzetting. Recente surveys pleiten

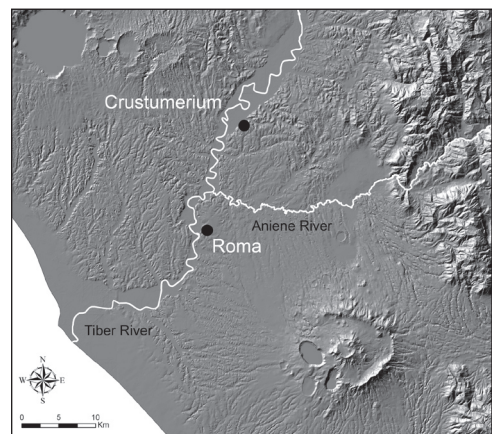

Fig. 1. Ligging van Crustumerium (kaart E. Bolhuis, GIA).

voor de laatste interpretatie (di Gennaro *et al.*, 2004: 165). Gedurende de 7^e en 6^e eeuw v.Chr. maakte de nederzetting een periode van bloei door en bereikte de stad de natuurlijke grenzen van het plateau. In deze periode raakte ook het ommeland ingevuld met rurale bewoning (Ross Holloway, 1994: 125). Uiteindelijk beslaat de nederzetting Crustumerium een areaal van 60 ha. dat relatief gemakkelijk kan worden verdedigd vanwege zijn geografische eigenschappen (di Gennaro, 1999: 16). In de 5^e eeuw v.Chr., na de Romeinse verovering, nam het belang van de stad sterk af en werd mogelijk opgegeven na 387 v.Chr. tengevolge van de door de Romeinen verloren slag bij de rivier de Allia tussen Galliërs en Romeinen (de Puma, 2002: 17).

Met name uit de 8e tot 6e eeuw v.Chr. zijn grote grafvelden bekend die bij de bloeifase van Crustumerium behoren. Eén daarvan is de Monte del Bufalo waar het GIA-team zijn eerste opgraving uitvoerde.

Korte geschiedenis van de opgravingen

Ofschoon de plek van Crustumerium al in 1624 was geïdentificeerd door Cluverius, zou het tot de late jaren '70 van de vorige eeuw duren voordat systematisch onderzoek op de site werd uitgevoerd. Dat gebeurde door Lorenzo Quilici en Stefania Quilici Gigli die in het gebied een survey van ca. 10 km² uitvoerden. Dit onderzoek leidde ertoe dat de nederzetting zelf en vier necropoleis konden worden aangegeven op de kaart (Quilici & Quilici Gigli, 1980; de Puma, 2002: 17). De necropolis Monte del Bufalo, waar het GIA werkt, is gelegen ten zuidoosten van het nederzittingsareaal en wordt in tweeën gedeeld door een van de antieke toegangswegen. Op deze locatie bevinden zich honderden in groepen gerangschikte tombes uit de periode van de 9^e tot 6^e eeuw v.Chr. Deze groepen graven kunnen mogelijk worden gerelateerd aan familieverbanden, de *gentes*, die over een lange periode een bepaald deel van de necropolis benutten voor het bijzetten van familieleden.

Hoewel tombes hoogstwaarschijnlijk voorzien waren van een *cippus*, een steen die het graf markeert, zijn er ook tombes die elkaar oversnijden. Mogelijk gebeurde dit bewust (di Gennaro, 1999: 16–17). Vanaf de jaren '80 is de necropool Monte del Bufalo op grote schaal geplunderd en verschenen voorwerpen uit vooral de rijke 8^e en 7^e eeuwse graven op de illegale kunstmarkt. Nu de Monte del Bufalo door de Archeologische Dienst van Rome is aangekocht en afgeschermd, is de situatie enigszins verbeterd, hoewel grafplunderingen helaas nog steeds voorkomen.

In de nederzetting zelf is tot op heden slechts op bescheiden schaal gegraven. Vlakbij de necropolis Monte del Bufalo werd een monumentale muurstructuur blootgelegd, waarschijnlijk daterend uit de 6^e eeuw. Ook is onderzoek verricht naar een belangrijke toegangsweg tot de site.

De archeologische opgravingen te Crustumerium zijn begonnen in 1987 onder leiding van de al genoemde Francesco di Gennaro en de architect Luigi Vergantini. Naast de archeologische dienst van Rome en een Italiaanse vrijwilligersorganisatie zijn er ook steeds verschillende buitenlandse instituten bij het project betrokken geweest. Op dit moment graven in Crustumerium, naast het GIA, ook teams van de universiteiten van Cambridge en Oulu (Finland). Tot op heden zijn door de verschillende deelnemende groepen zo'n 250 tombes opgegraven, waarvan een klein aantal is geconserveerd en te bezichtigen. Aan dit aantal kon het GIA in de zomer van 2006 vijf tombes toevoegen.

Opgraving van een tombe met nis en een kamergraf

De graven in de necropolis van Monte del Bufalo zijn alle uitgehakt in de lokale tufsteen, een poreus en zacht vulkanisch gesteente dat de natuurlijke ondergrond van het landschap vormt. Ter voorbereiding van het archeologisch onderzoek wordt de ploegvoor mechanisch verwijderd. Na het schoonmaken

Fig. 2. Skelet van een vrouw (tombe 223) (foto GIA).

van het vlak tekenen de graven zich duidelijk af in de vrijgekomen tufsteen. Erosie van de zachte tufsteen door herhaaldelijk ploegen van de bovengrond heeft ervoor gezorgd dat het bovenste deel van de graven doorgaans ontbreekt. Naar we moeten aannemen zijn de graven dieper in de tufsteen uitgehakt geweest dan we nu kunnen waarnemen. Deze aanname wordt versterkt door het dichte pa-

troon van diepe ploegkrassen dat overal in het tufsteenoppervlak zichtbaar is.

In het navolgende bespreken we twee van de vijf graven waaraan het GIA-team heeft gewerkt, een tombe met nis (*tomba a loculo*) uit de 7^e eeuw v.Chr. (tombe 223) en een kamergraf (*tomba a camera*) uit de 6^e eeuw v.Chr. (tombe 222). Het eerstgenoemde graf kon volledig worden afgewerkt, het tweede graf zal gedurende de campagne 2007 verder worden onderzocht.

Tombe 223 is een ZZO-NNW georiënteerd rechthoekig graf waarvan de schacht tot een diepte van ca. 1 m bewaard is gebleven (fig. 2). Op de bodem van de schacht werd het goed bewaarde skelet van een vrouw aangetroffen van 1,59 m lang. Zij was bij haar dood tussen de 45 en 50 jaar oud. Ze was op haar rug neergelegd in een houten kist, hoogstwaarschijnlijk een uitgeholde boomstam, haar handen gevouwen in haar schoot. Op haar borst lagen aan beide zijden bronzen fibulae ter hoogte van de schouders. Aan de noord-noordwest zijde, aan het hoofdeinde van het graf, was een nis in de tufsteen uitgegraven, een zogenaamde *loculus*. De bodem van deze *loculus* was 20 cm hoger gelegen dan de vloer van de *fossa* waarop het skelet lag, en was van de *fossa* afgesloten door middel van een verticaal geplaatste tufstenen sluitsteen. Het eerste object dat in de *loculus* werd gevonden was een vaas van *impasto rosso*, ofwel glanzend rood geslibt aardewerk. Daaronder werden vier drinkkoppen, vijf schalen, twee amforen, een beker en een schaal op een hoge voet gevonden. Het aardewerk was grotendeels intact, maar soms ingedrukt door het gewicht van de grond erboven. Eén van de schalen, een prachtig versierde kom met dubbel oor (*tazza con ansa bifora*) van handgemaakt aardewerk (niet gedraaid) geldt als typisch voor een vrouwengraf. Het is gemaakt van zeer zacht aardewerk en op een lage temperatuur gebakken. Het werd dus mogelijk speciaal voor het begrafenisritueel vervaardigd. De assemblage, gevonden in de *loculus*

van deze tombe, duidt op drinken en eten en verwijst daarmee naar het banketritueel van gegoede leden van de gemeenschap. Veel van de vaasvormen aangetroffen in deze tombe hebben parallellen in graven 5 en 7 van de Monte del Bufalo necropool, die op grond van hun inhoud worden gedateerd aan het einde van de Latiale fase IV A (di Gennaro, 1988). Met de opgraving van tombe 223 kon het GIA-team zich gelukkig prijzen aangezien het hier ging om een door grafschenners nog onontdekt en dus niet geplunderd graf. Dit is bijzonder, aangezien grafrovers vooral uit zijn op graven uit de 7^e eeuw v.Chr. omdat deze doorgaans veel voorwerpen bevatten.

Tombe 222 is een voorbeeld van een ondergronds kamergraf met een smalle in de tuf uitgehakte toegang (*dromos*) voorzien

van een steile trap (fig. 3). De bovenzijde van de ingang tot de kamer werd op een uitzonderlijke diepte van 1,60 m gevonden. De toegang tot de grafkamer was dichtgezet met een aantal verticaal geplaatste tufsteenblokken. Na verwijdering van deze sluitstenen was het mogelijk de kamer te betreden. In de vrij lage ruimte van ca. 5 x 4,5 m, waar men alleen gebukt in kan bewegen, zijn drie nissen in de zijwanden uitgehakt waarvan er één is afgedekt met grote platte dakpannen. Op de bodem van de kamer ligt een zeer dikke laag ingespoelde klei en overal verspreid liggen geërodeerde stukken tuf van het plafond en de wanden. Tijdens de campagne kon een smalle sleuf door de kamer worden gegraven om zodoende een deel van de tufbodem te bereiken en twee grafbijgaven veilig te stel-

Fig. 3. Sluitstenen van het kamergraf (tombe 222) (foto GIA).

len. Daarbij gaat het om twee eenvoudige potten zonder oren, zogenaamde *olle*, die een datering hebben in de eerste helft van de 6^e eeuw v.Chr. De opgraving van dit kamergraf zal worden voortgezet tijdens de campagne van 2007. Tombe 222 is een *tombe a camera* type 5 in de classificatie van di Gennaro en Vergantini (2001: 462).

Conservatie en restauratie

Voor de conservatie en restauratie van de vondsten werd een veldlaboratorium ingericht in het opgravingshuis, een oude boerderij, op ongeveer 1 km afstand van de hierboven besproken graven. Zodoende kunnen vondsten vrij snel na blootlegging in het laboratorium worden uitgewerkt en behandeld tegen (verder) verval. Dit laatste is met name belangrijk voor de metaalvondsten zoals mantelspelden, en voor het op lage temperatuur gebakken of sterk verweerde aardewerk uit tombe 223.

Aardewerk dat in goede conditie verkeert wordt met water schoongemaakt. De inhoud van het object wordt geflotteerd om eventueel aanwezige hout- en zadenmonsters te verzamelen. Aardewerk, maar ook andere vondsten die in slechte conditie verkeren, worden in het veld *en bloc* gelicht en in het laboratorium uitgewerkt. Vaak moeten dergelijke vondsten voor de noodzakelijke stevigheid al tijdens het uitprepareren worden behandeld met een impregneermiddel.

Tijdens de campagne werd aardewerk uit Tombes 222 en 223 behandeld in het veldlaboratorium. Enkele vondsten werden gerestaureerd en vervolgens getekend en beschreven. Daarnaast werd een ijzeren dolk uit tombe 207 geconserveerd. Deze tombe werd in 2005 opgegraven door onze Italiaanse collega's. De dolk werd *en bloc* gelicht en is in het veldlaboratorium met een kleine slijptol en scalpels uitgerepareerd, waarbij het geheel van dolk, schede en andere details goed zichtbaar werd. Opmerkelijk is het behoud van gevlochten leren windsels rondom de dolkschede.

Aan het eind van de campagne verkregen

wij van de Italiaanse staat een exportvergunning voor materiaal uit drie graven van Crustumerium. De vondsten uit deze graven, Tombes 141, 153 en 156, werden door de archeologische dienst van Rome opgegraven en zijn ondertussen in Groningen gerestaureerd en bestudeerd in het Laboratorium van Conservatie en Materiaalkennis van het GIA (www.lcm.rug.nl). Ze bevatten interessant materiaal, waaronder een drinkkom van bronsblik. De drie graven kunnen worden toegewezen aan de overgang Latiale fase II naar fase III, waardoor ze rond 800 v.Chr. zijn te dateren. Tombes 141, 153 en 156 behoren tot de oudste graven die tot nog toe zijn opgegraven te Crustumerium.

Summary: The Crustumerium Project (Italy)

The summer of 2006 marked the first campaign of the Groningen Institute of Archaeology (GIA) at Crustumerium, a settlement on the river Tiber about 15 km north of the ancient centre of Rome. The GIA has committed itself to a long-term research project at Crustumerium, concentrating on the necropolis and the settlement dating from 900 to 500 BC. The team, directed by Prof. dr. P.A.J. Attema and dr. A.J. Nijboer, consisted of students of the department of Archaeology of the University of Groningen and doctoral researchers and supporting staff of GIA. The project is carried out in close collaboration with the Soprintendenza Archeologica di Roma (Prof. dr. F. di Gennaro). During four weeks in July, five tombs were investigated in the Monte del Bufalo cemetery. Among these were an intact 7th century BC loculus grave and a chamber tomb dating from the first half of the 6th century BC. GIA also started work on the restoration and conservation of metal and ceramic objects from tomb assemblages.

Noot

1. Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.

Literatuur

- de Puma, R., 2002. Crustumerium. *Etruscan News* Vol. 1, pp. 17–18.
- di Gennaro, F., 1988. Primi risultati degli scavi nella necropoli di Crustumerium. Tre complessi funerari della fase IV a, *Quaderni del centro di studio per l'archeologia etrusco-italica* 16 (Archeologia Laziale IX), pp. 113–123.
- di Gennaro, F. (a cura di), 1999. *Itinerario di visita a Crustumerium*. Roma.
- di Gennaro, F. & L. Vergantini, 2001. Via della Marcigliana. Crustumerium. Realizzazione di un primo itinerario di visita della necropoli e dell'area urbana, *Archeologia e Giubileo. Gli interventi a Roma e nel Lazio nel Piano per il Grande Giubileo del 2000*. Napoli, pp. 459–465.
- di Gennaro, F., A. Schiappelli & A. Amoroso, 2004. Un confronto tra gli organismi protostatali delle due sponde del Tevere: le prime fasi di Veio e di Crustumerio. In: H. Patterson (ed.), *Bridging the Tiber, approaches to regional Archaeology in the Middle Tiber Valley* (= Archaeological Monographs of the British School at Rome 13). London, pp. 147–177.
- Quilici, L. & S. Quilici Gigli, 1980. *Crustumerium, Latium Vetus III*. Roma.
- Ross Holloway, R., 1994. *The Archaeology of Early Rome and Latium*. London.